

Literatura tradizioa Iparraldean

PIARRES XARRITTON

Orai duela 50 urte,¹ zenbait egun gora-behera, hots 1941eko apirilaren 3an, Baionako Euskal Erakustokian, Piarres Lafitte zenak eman zuen hitzaldi bat erdaraz, bizpahiru apezgai gazteek ere, seminariotik ihesi, "kontrabandoz", entzun geniona, eta ondotik AINTZINA argitaldariak argitaratu zuena izenburu honekin: "*Le Basque et la Littérature d'expression basque en Labourd, Basse Navarre et Soule*", Bayonne, Le Livre, 1942.

Hizlariak aintzin solasean aitorturik ere euskal literaturaren historia osoago eta zehatzago baten noizbait argitaratzeko asmua, ez zuen behinere asmu hori bete ahal izan, eta horrengatik geroztik etorri diren Hegoaldeko historialari guzietan, aita Villasantek, Luis Michelenak, Bernardo Estornesek ala Santi Onaindiak, Iparraldeko euskal idazleez hitzegiten hasi direlarik, Piarres Lafitte zenaren lan xume hura aipatu ohi dute.

50 urte asko da gizonaren bizian; eta ez guti herriaren historian: Iduri luke beraz, 50 urteen buruan, berrirakurketa bat hartzen duela gure orduko hizlariaren mintzaldiak.

Euskaldunak eta euskara

Literaturaren alorrean sartu aintzin, erran dezagun behin nola Piarres Lafitte ikusten zuen orduan euskara, eta nola ikusten dugun gaur guk gure mintzaira Iparraldetik: 475.000 hiztunetara heltzen omen zen 1941ean Euskal Herriko hiztun guzietan kopurua, eta horietan

(1) Artikulu hau mintzaldi gisan eman izan da lehenbizian Bilbon, 1991eko apirilaren 8an. Orai hemen EGAN-en argitaratzen dugu, berrikustaldi baten ondotik.

rik 1/5era hurbiltzen ziren, guti gora behera, Iparraldekoak, hots 90.000 etara, nonbait hor.

Zenbaki horiek asko aldatu dira 50 urtez, ezen euskal hiztunen kopurua bikoiztu zaigu Euskal Herri osoari begira, baina Iparraldean berean, goiti egiteko partez kopuru horrek beheiti egin digu eta gaurregun, 90.000 etarik, 70.000 etara erori gara. Horrela beraz, 5 hiztunetatik 1 ginenok orduan, 10 edo 12tik 1 baizik ez gara engoitik. Eta bai demografiaren bai ekonomiaren indarrak arau bertsuan aldatu zaizkigula kontutan hartzen baldin badugu —eta nahitez horrela hartu behar ditugu— ez da dudarik datu horiek badutela eraginik literatura-
ren alorrean ere.

Piarres Lafittek aipatzen zituen gero laburzki euskalkiak, euskararen iturriak eta euskararen berezitasunak.

Duela 50 urteko euskalkiek badiraute oraino, eta daigun udaberri-
rian Ziberoko pastorala baten ikustera joan nahiko duenak pentsa dezake menturaz indarberritu zaigula Ziberoako euskalkia.

Bizkitartean nork asma zezakeen duela 50 urte, euskalki berri bat sortuko zela, orduan loak hartua zirudien Euskaltzaindiaren altzotik eta "euskara batua" deiturik, irakaskuntzaren eta komunikabide berrien bitartez, 30 urte barne, Euskal Herriko bazter guzietara, Santa-
graziaraino helduko zela beste euskalki guzien gainetik?

Ez dugu erranen jaio berri den eta oraino hazgai dagoen euskalki horrek arazo guziak gaindituak dituela, baina aitortu behar dugu XX. mende honen hasieran, Azkuek, Broussainek, Kanpionek eta euskaltzale bakar batzuek amestu zuten ametsa gauzatzen ari zaigula mende honen azken herenean.

60-80eko belaunaldiari esker, Iruneako, Bilboko eta Baionako euskaldun seme alabek badute engoitik elkar ulertzeko komunikabide egoki propioa. Ez da guti. Gogoan har dezakegu alabaina, XVI. mendean, Nérac-eko Nafarroako erreginarenean gortetik Scaligero jakintsuak, maltzur maltzurra, zioela gure arbaso euskaldunak: "berek diote bai elkar ulertzen dutela, baina nik ez ditut sinesten!".²

Euskararen iturriak aipu zituelarik gero Lafitte zenak, euskal hizte-

(2) Josepe Justo Scaligero, Giulio Cesare Scaligero mediku italiarraren semea, Euskal Herritik ez urrun, Agen-eko hirian sortu zen, 1540an. 22 urteetan protestante bilakaturik, Genebara ihesi joan zen. De emendatione temporum, "Denboren hobetzeaz" idatzi zuen bere idazlan nagusia, 1583an. Gero Holandako Leyde hirian irakasle egon zen eta han hil 1609 an.

gia zuen bereziki gogoan, eta batere heraberik gabe onartzen zuen gure hiztegiaren hirur laurdenak latinetik zetozela: Urrun zebilen orduan Iparralde bestaldeko Larramenditiar eta Sabindiar garbizale amorratuen grina haietarik. Geroztik ordea badirudi beste muturrera jo duela Hegoaldeko belaunaldi berriak eta aitortuko dut kezkatzen nauela idazle zenbaiten espainol hiztegi eta esaldietarako lehia goriak: harresi berriak eraiki nahi balizkigute bezala, euskarak bateratu behar gintuzkeen bi eskualdeen artean.

Bazekien ordea Lafittek, bere hiztegiak baino lehen, bere egiturak duela egiten mintzairaren berezitasuna, eta ez bazuen ere oraino argitaratua, hiru urte geroago atera behar zuen bere "nafartar-lapur-tar" euskararen gramatika famatua³ argitan emaiten zituen jadanik bere hitzaldian, euskal egituren ezagutgarri nagusiak: hala nola, hitz arrotzen bereganatzeko euskarak darabiltzan fonetika arauak, hitz berrien sortzeko daramatzen eratorpen bideak, deklinabidearen eta adizjokoaren ereduak eta orozgainetik inguruko mintzaireri buruz, hitz ordenari gure hizkuntzak emaiten dion itxura ezberdina.

Gure irakasleak adibidez, asmatzen zuen honelako perpausa, 13 elementutan zatitzen zuena, 1.etik 13.eraino: "Izan¹ gabe² eman³ dezake⁴-gu⁵-n⁶ gauza⁷ bakarr⁸-a⁹ da¹⁰ zori¹¹-on¹²- a¹³". Eta gero perpausa horren frantses itzulpena egiteko, erakusten zuen hitzen ordena osoki bihurtu behar zela, 13.etik 1.eraino, erranez honela: "Le¹³ bon¹²-heur¹¹est¹⁰ la⁹ seule⁸ chose⁷ que⁶ nous⁵ puissions⁴ donner³sans² l'avoir"^{1,4}

1944 eko Piarres Lafitten gramatikaren parean ezartzen baldin badugu halere Lafitten beraren zuzendaritzapean 1985ean Euskaltzaindiak argitaratzen hasi zuen gramatika berria: "*Euskal Gramatika, Lehen Urratsak*", Iruña, 1985, laster ohartzen gara euskararen aurkezpena asko aldatu dela 40 urte barne: Grekoaren eta latinaren eredu-eratik asko urrundu gara, bereziki adizjokoaren azalpenean. Eta urrats hori zor diogu orozlehen, Bordeleko Unibertsitatean lehen euskal irakaslea izan zen René Lafon zenari (1899-1974): Ikus "*Le système du verbe basque au XVIe siècle*", Bordeaux, Delmas, 1945.

Geroztik agertu dira Jean Haritschelhar, Jacques Allières, Luis Michelena, Patxi Altuna, Txillardeggi, Patxi Goenaga eta gazteagoak,

(3) P. Lafitte, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*, Bordeaux Delmas, 1944.

(4) P.Lafitte, *Le Basque et la littérature d'expression basque, en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Bayonne Le Livre, 1942; 18. orrialdean.

baina ez gaude oroitarazi gabe nola René Lafon hil zelarik, Piarres Lafittek berak aitortu zuen EUSKERA aldizkarian, euskaltzain zenduari euskarak zion zorra.⁵

Euskal Literatura

Berez, euskara, beste edozein mintzaira bezala, gogoeta sakonak eta sentimendu aberatsak adierazteko eta sortzeko on da. Gertatu ere zaioke gure hizkuntzari, behin edo beste, horrelakorik egin izana. Bizkitartean duela 50 urte, Piarres Lafittek aitortzen zuen, literatura obra nagusirik ez zuela oraino agertu euskarak nazioen artean.

Gutartean sortu idazle ospetsuenak, hizkuntza arrotzetan ari izan ziren, erdi arotik gaurdaino: latinez, hebraieraz, edo gaztelaniaz, Benjamin Tuterakoa, Martin Azpilikueta, Inigo Loiola, Frantses Xabier, Frantsisko Vitoria, Joanes Huarte, Garibay, Larramendi, Arturo Kampion, Migel Unamuno edo Pio Baroja, eta latinez edo frantsesez, Joanes Ezponda, Duvergier Haurrane, Oihenart, Martin Barkos, Garat edo Chaho.

Nondik bada zetorren Euskal Herriko idazleen hizkuntza arrotzarako jaugin ohargarri hori? Euskaldunen eta euskal irakurleen betiko kopuru eskasetik ote? Ala gure Herriari luzaz eta luzaz falta izan zaizkion literaturaren sorrerak eskatzen dituen ohizko politika eta ekonomia baldintzetarik?

Dena dela, Nafarroako erregeek erdi aroan, "nafartarren hizkuntzari" laguntza apur bat eskaini baliotel!.... Baina XIII. gizaldiaz geroz bederen, errege horiek atzerritarrak genituen, Champagne-tik, Normandia-tik, Gaskoinia-tik, Aragoia-tik edo Gaztela-tik etorriak, berekin ekartzen zizkigutela beren kapitain eta kondulariak, beren abade eta apezpikuak, beren erregina atzerrikoak.

Badakigu gainera, Europako nazione gehienak, bakoitza bere hizkuntza bereziaren balioari oihartzera zihoazen XVI. mendean, orduan zitzaigula puskatu eta suntsitu Nafarroako erreinu zaharra. Ikus dezagun halere erreinu horren hondarkinetan, Nafarroa behereko Eiheralarren, Bernat Etxeparekoak zuela sortu euskarazko literatura idatzia, 1545ean.⁶

Literatura idatzia aipatu baino lehen, goazen ordea Piarres Lafittere-

(5) P. Lafitte, René Lafon zenaz zorbait hitz, *Euskera* XIX, 1974, Bilbao, 5-8. orr.

(6) Bernard Etxepare, *Linguae Vasconum Primitiae*, 1545, Euskaltzaindiaren Leku-koak sortan, Patxi Altunak paratu edizio kritikoa, Bilbao, 1980.

kin ahozko literatura euskarari bi hitz bederen eskaintzera: Ez baitio horrek beste nehongoari zorrik.

Atsedeen literatura ahozkoa

Hor dugu hasteko, gure irakasleak, "atseden literatura ahozkoa" deitzen zuena. XIX. mende hondar arte ez gintzaizkion menturaz ohartu ere haren aberastasunari. Alta bada zinez aspalditik —berdin kristau-aro aurretik- zetozen gure ipuin zaharrak, eta ez genekien. Beharrik J.F. Cerquand inspektorea Ziberoan eta Nafarroa Beherean, eta W.Webster artzain protestantea Lapurdi aldean, kondaira horien bilzen hasi ziren.⁷

Ildo beretik gero, J. Barbier, Mayi Ariztia, Gilberte Guillaumie Reicher alde batetik, R.M. Azkue, aita Donostia eta J.M. Barandiaran bestetik, ari izan ziren misteriozko Basajaun, Basandere, Marimunduko, Tartaro eta beste mamu, sorgin edo laminekin, bai eta basebanjelioetako Jesus, Jondoni Petri edo haien lagun enuxent batzuekin eza-gutzak egiten. Etnologo askok aurkitu izan du uzta eder horretan, Piri-noetako mitologiaren oinarriak ikertzeko bidea.⁸

Ipuinetarik landa, horra ihauterietako "maskarada" edo "kabalka-detan", udako "tobera", "karrosa" edo "asto-lasterretan" entzuten ziren prediku, epistola edo umorezko prefazioak, Piarres Lafittek berak hain gogotik biltzen zituenak, non ez zituen berak asmatzen eta gero ALMANAKAN⁹ argitaratzen, hala nola, "Martin Kalotx" Bohame jaunaren eresia, OSKORRI taldeak musikan ezarria.

Bizkitartean hitz lauezko solasen eta hitz neurtuzko bertsoen artean biderdi, nola ez aipa euskaldunek hain maite ditugun "atsotitz", "erran zahar" eta "zuhur hitzak"?

1596 an Irunean argitaratu zen lehen bilduma; izengabea baitzen eta elebiduna. Geroago Arrasateko Garibay ospetsuak egin zuen bere eskualdeko "errefrauen" bilketa eta Ziberoan berriz, Zalgizek eta Oihenartek bildu zituzten beren eskualdean ozen zirenak; hala nola,

(7) J.F. Cerquand, Ipar Euskal Herriko legenda eta ipuinak, 2 tomotan, Anuntxi Aranak prestatu edizioa Donostia Txertoa 1985-1986.

- W. Webster, Ipuinak I & II, Xipri Arbelbidek paratu edizioa, Euskal Editoreen Elkarte, 56 & 57. zkk.

(8) J.I. Hartsuaga, Euskal Mitologia konparatua, Donostia Kriselu, 1987.

(9) J. Etxeberri, Uztaritzeko seroren aholkulariak 1848an argitaratu zuen lehen Euskaldun laborarien adiskidea edo Almanaca geroago bazterretik sortu ziren beste almanaka xuri ta gorri guzieren artean, 1890 arte, Baionan Lamaignère baitan argitaratu zuena.

66: "Baigorri baxera urrez, nik hara gei nuenean lurrez"; 180: "Gareziren gaitza, Behorlegik derosa"; 372. "Orhiko xoria, Orhin laket".

Piarres Lafittek 1941ean gogoratu zigun J.Elissalde Zerbitzari euskaltzainak argitaratu berri zuen bilduma aberatsa, ondotik Leon Leonek, andere Guillaumiek eta Philippe Veyrinek iruzkindu zutena, bakoitzak bere alde. Geroztik aita Zavalak bi liburu oso osoak eskaini dizkigu, AUSPOA sorta famatuan, Euskal Herri guzitik bildu erran zaharrekin.¹⁰

Haur haurretik bada Euskal herrietako seme alabek amaren alzoan ikasten genuen zer zitekeen hitz neurtuaren eta kantatuaren grazia berezia:

"Arri, arri, mandoko,
Bihar Garruzerako,
Handik zer ekarriko?...."

eta lagunekin jostatzen ginelarik berdin:

"Xirrixti, mirrixti, gerrena, plat....."

Haur kantu horiek, eta beste zenbat horrelako, ez zituzten ja entzunak, altxatuak eta argitaratuak, Chaho, Sallaberry eta Charles Bordes-en urratsei jarraikiz, XX. mende honen lehen herenean, R.M. Azkuek eta aita Donostiak!

Bazen hor altxor ederra, batzuetan gure historia aspaldikoaren oihartzuna hel-arazten diguna, hala nola, XV. gizaldiko Agarramuntesen eta Biamuntesen artean izan ziren borroken lekuko dugun "Bereterretxen kantore" lazgarria:

"Haltzak ez du bihotzik,
Ez gaztanberak hezurrik,
Enian uste erraiten ziela,
Aitunen semek gezurrik...."

Berrikitan Patri Urkizuk argitaratu dituen izenik gabeko eta izenekilako gure kantu zaharren bi bilduma gotorren ondotik,¹¹ oroitaraziko

(10) A. Zavala, Esaera zaarren bilduma berria I & II, Donostia Auspoa sorta 186 & 187. zkk.

(11) P. Urkizu, Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak I & II, Donostia Etor 1991.

dugu, Lafitte zenak errana zuela orai dela 50 urte "kantua izan da gure ahozko literaturaren muina".

Eta geroztik Iparralde honetan agertu ziren euskal kantari berriekin, Etxahun Iruri, Xalbador, Michel Labéguerie, Monzon edo Eztitxu zirenekin eta oraino gutartean bizi diren guziekin erran dezakegu zinezko berpiztea ezagutu duela euskal kantuak Iparraldean.

"Berto paper egile" edo "Koblari" horietarik bereizten zituen bada Lafittek "Bertsolariak", hots, bapatean, edozein gai bertsotan trotxatzeko trebe zirenak eta haien zerrenda luzean sailkatzen zituen eskualde bakoitzeko eskola ezberdinak: hala nola, Barkoxeko Benat Mardo, Musena, Topet Etxahun-en lehia zirikatzailea; Larraineko Borthiry, Ligueix, Etxahun Iruri-ren jaugin sentimentalagoa; Garaziko Larramendy, Etxamendy, Etxarren-en joera gogoetatua; Baigorriko erre-kako Erramuspe, Dibarrart, Xalbador-en dohain poetikoa; Hazparne aldeko Bordaxuri, Katxo, Xetre, Otxalde, Mendiague eta beste batzuen ahapaldi zorrotzak.

Berrogeita hamar urteen buruan, baluke oraino zer erran gure irakasle zenak, bertsolaritzaren bilakaeraz Iparraldean. Aitor lezake alde batetik gure ustez, geroztik egin diren ikerketa batzuei esker hobeki ezagutzen ditugula gure autore zahar zenbait: J. Haritschelhar-ek Topet Etxahun-i eskaini tesia heldu zait lehenik gogora, baina izan da beste ikerketarik ere, Lafittek berak, L. Dassancek, Oxobik edo nihau-erek eginik.¹² Badugu oraino halere zer egin, eta bestalde, bertsolaritza bera indarberritu balin bazaigu dudarik gabe Hegoaldeko probintzietan, gure eskualdean alderantziz badirudi buruz behera dihoala oraino.

Ba ziren lehen, Zibero aldean, artzainek irriz elkarri igortzen zizkieten "xikito" laidogarriak: Lafittek berak aipatzen zituenak baino auseragoak argitaratu zituzten, IGELA aldizkarian, Jon Mirandek eta Txomin Peillenek,¹³ baina ez dugu ozen nehon agertu dela beste berririk.

Bizi ditugu ordea, eta dirudenez beti indarrean, Ziberoko "pastoralak" edo "tragediak" eta "maskaradak". XX. mende honen hasieran Baionako lizeotik Georges Hérulle irakasle jakintsuak herri teatroaz

(12) GURE HERRIA aldizkarian agertu dira bereziki L. Dassance, P. Lafitte, J. Moulier eta J. Haritschelhar-en ikerlan horiek, LABAYRU ikastegiko Gauontza sortan (4) eta EUSKERAN P. Charriton sinatuak.

(13) J. Mirande & Tx. Peillen, Igela. Euskaldun heterodoxoen errebista, Parise, 1962.

egin lanak zituen aipatzen Lafittek 1941eko hitzaldian, oroitaraziz teatro horrek bazuela erdi aroko "mysterioen" eite handia: Gelditzen zitzaizkigun 200 eskuizkribuetarik ikus zitekeen Testamentu Zaharretik edo Berritik, eta Sainduen leienda edo historiatic hartuak zirela gai gehienak. Ba omen ziren ere bestalde Ziberoako "astolaster" edo ikusgarri komikoak, eskutan ditugun 23 eskuizkribuen arabera frango latriak zirenak literaturan sartzeko.

Geroztik bada, Piarres Lafittek berak, 1967an, GURE HERRIA aldizkarian argitaratu zuen Oihenarteren idazlan ezezagun baten arabera¹⁴ jakin dugu Ziberoako teatro hori guzia Nafarroa Beherean ere ezaguna zitekeela aintzineko mendeetan, Etchegaray apezak Donibane Garazin eman omen baitzuen, zenbait aldiz, Artzain Gorria izeneko pastorala.

Erran dezagun gainera, Ziberoako pastoralgintzak izigarriko bila-kaera eta berrikuntza ezagutu izan duela azken 40 urte honetan. Arnaud Aguegarayek, Toulouse - Le Mirail-ek Unibertsitatean, 1992 an, aurkeztu duen tesian zehazten dira ederki gertakari garrantzitsu horren xehetasunak¹⁵. Pierra Bordaçarre Etxahun Irurikoak zuen bidea ideki, gai berriak, gure historia propioan bilatuz, hala nola, Etxahun Koblakari (1953), Matalaz (1955), Berterretxe (1958), Zantxo Azkarra (1963), Le Comte de Tréville (1966), Chiquito de Cambo (1967), Pette Beretter (1973) eta Iparragirre (1980). Bide berdinetik joan dira gero Junes Cazenave Harigile santagraztarra, Mixel Bedaxagar Urdinarbe-koa, Jean Louis Davant Larribilekoa, Pier Paul Berzaitz eta Arnaud Aguegaray bi muskildiarak. Badugu beraz itxurala behingo pastora-len mentura, nahiz lan mota honekin literatura atsedenezkotik literatura gogoetagarria eta ahozkotik idatzizkora ohargabeen iragaiten garen.

Ahozko literatura gogoetagarria

"Ahozko literatura serioa" izenburuarekin biltzen zituen Lafitte zenak elizako kantikak eta prediku edo sermoiak eta biltzar mota guzietako hitzaldiak, hots guk "ahozko literatura gogoetagarria" deit genezakeen guzia.

Gure eliza kantikez Piarres Lafitte apezak zioen orduan "Euskaldunak berak duen bezala, jansenista kutsua bazutela, nahi ala ez,

(14) P. Lafitte, *L'art poétique basque. un inédit d'Arnaud d'Oyhenart*, Bayonne Gure Herria, 1967.

(15) Arnaud Aguegaray, *Etude comparée de Ximena, pastorale de Pierre Bordaçarre, dit Etxahun Iruri, avec d'autres oeuvres de littérature Le Mirail*, 1992.

kantika horiek eta mystika usain guti". Eta egia da gure tradizioa, Ziburutik hasi-ta: "Oi Eguberri Gaua!", XVIII. mendeko "kantika Izpiritualetan" barna, iragan mendeko Adéma-Zalduby-raino: "Uholde baten pare!", klasikoen ildotik hurbilago dihoala, erromantikoen bidetarik baino. Baina Vatikanoko II. Biltzarraz geroz katolikoen klasikotasunak inarrosaldi ederra hartu du eta Euskal Herriko elizetan ere gauzak apur bat aldatu dira.

Belokeko Beneditarren inguruan, zerbait berritu dira gure kanten hitzak eta doinuak. Ikus bedi Iratzederrek egin Salmoak itzulpena edo aita Lerchundik argitaratu Kantikak izeneko liburua!¹⁶ Berritu da arabera elizetako oratoria, baina Lafittek aipu zituen Hazparneko misionestegiko predikari handiak: Garat-Pikasarri, Haramboure, Bastres, Arbelbide, Larregain, Apesteguy, Camblong, Soubelet eta besteak, joan ziren eta, 1976 ez geroz, Hazparneko etxea hetsia da.

Hauteskunde aroan edo "Eskualzaleen Biltzarretan" entzuten genituen euskarazko mintzalari ederrak: Lafittek ordukotz aipa zitzakeen Broussain, Etchepare, Souberbielle, Jaureguiberry edo Minvielle medikuak, bai eta ere Choribit, Dassance, Istilart, Larramendi, Pochelu eta beste herrigizonak. Geroztik beste asko entzunik gaude guhaur, hala nola Monzon, Saint Pierre, Zerbitzari edo Oxobiren ondotik Michel Labéguerie deputatua eta René Ospital haren laguna, biak gazterik zenduak.

Ahozko literatura horren gaitza zen ordea, maizenik haizeak eremaiten zuela: "Verba volant", "Elheak airatzen", erran ohi zuten latinez Erromatarrek; nahiz geroago elhe horietarik zenbait idazkiak bil zitzakeen eta orduan irauten zuten: "Scripta manent", "Idazkiek irauten".

Horri esker ditugu eman, Ahozko Literaturaz, orain artinoko berri apur zenbait. Literatura idatziaz zerbait erran baino lehen ez gaude aipatu gabe, Piarres Lafittek duela 50 urte aipa ez zezakeen iraultza, komunikabideen iraultza, hots, irratiak eta telebistak orduan mundu osoan hasten ari zutena.

Geroztik Euskal Herrietako azken xokoraino sartu dira tresna berriak, lehenik, egia erran, auzoko erdara mota guzietan gure etxeak ateak zabalduz, baina ere azkenean herriko euskarari bide berriak idekiz.

Eta Jainkoari esker, badirudi euskararen indar berritzeko parada

(16) J. Diharce Iratzeder, Salmoak, Beloken Ezkila, 1963.

- G. Lerchundi, Kantikak, Baionan Le Livre, 1948.

ezin hobeia eskaintzen dioten komunikabide berriez, hots irrati-telebisitez, baliatu nahi direla euskal belaunaldi berriak. Gure herri hizkuntzaren ahozko erabilera lantzen duten, gure lehengo literatura berpizten eta berritzen ari diren autore, kantari, kondalari, eta esatariak baditugu: Piarres Larzabal, Mixel Labéguerie edo Maite Barnetxe, beren aldia eginik, goizegi joan zaizkigunak, bai eta ere gaurregun GURE IRRATIA-tik, IRULEGIKO-tik edo ZIBEROKO BOTZA-tik entzuten eta EUSKAL TELEBISTA-tik ikusten ditugunak: Xipri Arbelbide, Luzien Etxezaharreta, Manex Pagola, Etxamendi eta Larralde, Peio eta Pantxoa, Niko Etxart eta Martikorena, Jean Mixel eta Martzel Bedaxagar, Mattin Lartzabal, Andde Duhalde eta Jojo Bordagaray, Gilamu Irigoien, Bernadeta Argain, Leoni Agergarai, Agustin Errotabehere, Jojo Bidart, Ellande Boutin eta beste zenbat berriketari, apendizkoak las-ter eginik, uhainen gainean etxera heltzen zaizkigunak.¹⁷

Literatura idatziaren hastapenak (XVI. mendea)

Gauza jakina da Nafarroako erreinua zati bitan zatitu zen urteetan sortu zela euskal literatura idatzia, Nafarroa Behereko Eiheralarren, Bernat Etxepare koaren eskutik, apez horrek baitzuen argitaratu 1545 ean, Bordelen, François Morpain inprimizailearenean, "Linguae Vasconum Primitiae" edo "Euskaldunen hizkuntzaren lehen emaitzak" deitu liburua. Ez dugu hemen erraiterik zer diren obra horren barneko aberastasunak, baina ohar bat eginen dugu bakarrik: Gure ustez, Julio Urquijo, René Lafon, Andère Guillaumie Reicher, Luis Michelena, Patxi Altuna eta horrelako batzuen lanari esker, duela 50 urte, Piarres Lafittek berak jartzen zuen baino askoz gorago ezartzen dugula gaurregun euskal olerkari eta idazle lehena.

Beste horrenbeste erran genezake naski Joanes Leizarraga Beraskoitzekoaz¹⁸ zeren baten ala bestearen "itzalak" baino gehiago ikusten eta prezatzen baititugu orai bai eiheralartarraren argia eta karrara, bai bezkoiztarraren jakitatea eta lana. Baina Etxepareren eta Leizarragaren bi obra nagusiez bestalde beti aberastuz doakigu XVI. gizaldiko euskal testu zaharren altxorra, hala nola berrikitan argitaratu

(17) Nola ez oroit euskarazko lehen emanaldiak Mugerreko apezetxetik eman zirela 1954an irratis, Janpiarre Urrikariet apezaren denboran, Frantziako Mendes eta Miterrand-en gobernuak ixilarazi zituen arte Espainiako Franco-ren gobernuaren konplimendua egin beharrez? Euskarazko emanaldien sortzailea aldziz emazte bat izan zela bada-kigu: Maite Barnetxe zena, Bidarraitar kazetari fina.

(18) Bai Etxepareren, bai Leizarragaren, bai Axularren idazlanak aurki erraz ditugu orai Euskaltzaindiaren argitalpenei esker.

zaizkigun 20 gutun ezezagunak, Lukuzeko jaunak, haren alabak eta Urtubiako andereak euskara ederrean izkribatu zituztenez geroztik, Frantziako berri emaitako, Espainia aldean zituzten adiskidei, Simancas-eko artxibategian lo zeudenak.¹⁹

Laneko mendea (XVII. mendea)

Antonio Venegas de Figueroa, Iruneako apezpikuak antolatu zuen olerki lehiaketarekin zabaldu zen euskal literaturaren historia XVII. mendean (1609-1610), baina gero gizaldi osoan barna, Lapurdi aldean egin zen lanik handiena, gure ustez bi osaba iloba kartsuei esker: Bertrand Etxauzeko Baigorriarrak lehenik (1599-1618) eta Joanes Oltzeko Iholdiarrak geroxeago (1641-1686) atxiki baitzuten luzaz Baionako apezpiku alkaia.

Protestantismoak, sorginkeriak eta gerlak sortu gaitz guzien sendatzeko hoberena zitekeela euskaldunen fedea argitzea, adierazi zieten apezpiku horiek beren apezei eta hauek hasi ziren, bai eta, gaur diogun bezala, "euskaldun berri" bat edo beste ere, euskaraz idazten, hala nola Estebe Materre franzizkotarra (1617) eta Sylvain Pouvreau, Baionako Duvergier de Hauranne "Saint Cyran" aipatuaren idazkaria.

Orduko Lapurtar olerkarien lerroan aipagarri zaizkigu, Lafitteri bezala, Joanes Etxeberri eta Bernat Gazteluzar, bi jesuita Ziburukoak: Hiru liburu zor dizkiogu lehenari: Manual Devozionezkoa (1627), Noelak (1631) eta Elizara erabiltzeko (1636), eta bat bigarrenari: Egia Katolikak (1686). Bi maisu horiek baino beheaxago ezar genitzake beste bi ziburutar, Argainaratz (1641) eta Aranbilaga (1684) bai eta Sarako Haranburu (1635) eta Harizmendi (1658), beren debozionezko liburuekin.

Baina olerkia baino gehiago landu zuten menturaz euskal prosa Lapurdi aldean: doktrina liburuak, elizako liburuak eta itzulpen liburuak, ziren, egia erran, maizenean: Jesu Kristoren Imitazionea, Filotea, Gudu Izpirituala, baina horien guzien artetik atera zen ere Pedro Dagerre Axular(1556-1644) Sarako erretore handiaren obra nagusia, Guero zeritzana (1641).

Zuzen zebilen Piarres Lafitte duela 50 urte, bere irakasle eta adiskide Jean Etchepare eta Jean Saint Pierren bidetik, nafar-lapurtar

(19) Floristan Imizcoz, Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos, Irunea, FLV, 63, 1993 (177-219) eta J.M. Satrustegi-
ren iruzkinak, ibid. FLV, 64, 1993 (443-475).

idazleen aitzindari ezartzen zuelarik Pedro Dagerre, Axularreneko semea, baina nehork ez zuen orduan asmatzen ahal, 25 bat urteen buruko, Federiko Krutwig, Luis Villasante, Koldo Michelena, Jose Luis Alvarez Txillardegi, Gabriel Aresti eta idazle gazteago batzuei esker, Axular hori bera hartuko zela Euskal Herri osoan "euskara batuaren" eredu. Gertatu izan den bezala.

Donibane Ziburuko eta Sarako apezzen ondotik, aipatzen zuen Lafittek Detcheverry Dorre kapitaina, Martin Hoyarzabalen Itsasoko nabigazioneko liburua itzuli eta argitaratu zuena, Baionan, Fauvet baitan, 1677an.

Urrunago joanez, Amikuze eta Zibero aldera, aurkitzen genuen bada Arnaud Oihenart jakintsua (1592-1667), "Bi Euskal Herrietako" lehen historia latinez idazteaz bestalde (Notitia Utriusque Vasconiae, 1638), jada aipatu ditugun euskal atsotitzekin batera, Oihenarteren Gaztaroko neurtitzak olerki liburua 1657an, Parisen argitaratu zuena.

Eta Ziberoa gogoratzearekin, nola ez aipa Maytie, Olorueko apezpiku Mauletarraren doktrina liburua (1676) eta haren laguntzaileren, Tartas, Arueko apezaren bi liburuak: Ontsa hiltzeko bidia (1666) eta Arima penitentaren okupazione debotak (1672)? Azkenik, eta mende berean, Sohutako erretor zen Athanase Belapeyre, Jean Louis Davant euskaltzainak berrikitan berrargitratu baitu haren Katexima Laburra. Baina badugu aski erranik ikusteko, Piarres Lafittek zioen bezala, biziki landu zela, Lapurditik Ziberoara, Iparralde osoan, gure euskara, XVII. mendean.

Behin behineko geldiuena (XVII. mendea)

XVIII. mendean bizkitartean euskal literaturak geldiuene bat bizi du Iparraldean: Utrecht-eko hitzarmenak, 1713an, kalte izigarriak egin zizkion lehenik Lapurdiko itsasbartzerrari eta geroxeago, barnealdean, izurrite tzar batek erraustsi zuen abeltzaintza; hain handia izan zen ekonomiaren beherakada non jendetzaren 3etatik 1 galdu baitzen, probintzia horretan, 100 urte barne. Goiti zihoan alderantziz, ber denboran, Hegoaldeko ekonomia. Ez da beraz harritzeko kultura mailan ere, Iparraldetik Hegoaldera iragaitea euskal literaturaren zuzia, Azpeitia Loiolako jesuiten eskutik behin eta Azkoitiako zalduntxoeren eskutik gero.

Dena den debozinezko liburu zenbait agertzen zaizkigu oraino Lapurdi aldean, Mixel Chourio azkaindarraren Imitazionea (1720), Joanes Haraneder donibandarraren Philotea (1749), Gudu Izpirituala (1750) eta Testament Berria (1990 eko hamarkada honetan Patxi Altu-

nak argitaratu arte eskuizkributan egona), Bernat Larregi donibandarraren Testament Zaharreko eta Berriko historia (1775-1777), Alexandre Mihuraren Andre Dena Mariaren Imitazionea (1778), Andres Barzartek argitaratu Girixtinoki bizitzeko eta hiltzeko Moldea (1784).

Ziberoan aldiz Martin Maister Ligiko apezak eman zuen ziberotarez Imitazionea (1757) eta Oztibarren, Lopez Ibarreko apezak lekuko euskaran idatzi zuen, menturaz euskalki horretan egin den liburu bakarra, Alfonsa Rodriguez deitua (1782).

Debozinezko liburu itzultzale horietarik landa, aipatzen eta goستن zuen Lafittek orozgainetik Joanes Etxeberri Sarako medikua (1668-1749). Oroitarazten zigun Gomendiozko Karta besterik ez zuela bere bizian argitaratu ahal izan (1718), baina beste obra ederrik ontu zuela, eskuizkributan egon baziren ere denak, ekonomia arazoengatik, Julio Urkijok argitaratu arte, 1907an, Parisen, Geuthner-enean.

Joanes Etxeberri Sarakoaren idazki gehienen zortea izana zutela haren garaiko izkiribu anitzek sumatzen zuen Piarres Lafittek, ezen bere hitzaldian frango zehazki aipatzen zituen Robin donibandar apezaren (1738-1821) itzulpenak (Birginia), iruzkinak (Miserere) eta bertsoak Modaren kontrakoak, Salvat Monho isturiztar apezaren (1751-1821) Kantu eta Kantikak eta Topet Etxahun Barkoxeko koblakariaren (1786-1862) bertsetak.

Ez zuen ordea Lafittek oraino Pariseko Biblioteka Nagusian lo zeuden J. Egiategi ziberotarraren eskuizkribuen nehongo berririk. Gerotik bada, Lafitteen beraren eta haren kideko batzuen ikerketei esker, ainitz hobeki ezagutzen dugu XVIII. mende hondarreko gure literaturaren historia:

Hor dugu adibidez, gure irakaslearen Poèmes Basques de Salvat Monho, Baionan IKAS-ek 1972an argitaratua, bere 4.000 bertsoekin eta haien frantsesezko itzulpenarekin.

Hor ere Jean Haritschelharen tesia nagusia Topet Etxahunen bizitza eta obrari buruz egina (1969-1970).

Hor bestalde, 1798 ko Bertso Zahar eta Berri Zenbaiten Bilduma, Martin Duhalde (1745-1804), Bernard Larregi (+1793), Jean Robin (1738-1821), Oxamendi Arrosako (-1766-) eta beste bertsogile batzuen bertsoekin, Patri Urkizuk, Durangoko udalaren laguntzaz, 1987 an argitaratua. Bi lan horiek ahozko literaturaren kariatara lehenago aipatu baititugu.

Hor oraino Txomin Peillenek Parisen aurkitu eta LEKUKOAK sortan argitaratu zuen Filosofo Huskaldunaren Ekheia, J. Egiategik 1785 ean idatzia.

Hor dugu azkenean, mendez aldatzearekin, Jean Baptiste Coumoussarry (1815-1842) ziburutar apez gazte poetaren obra, Lupe Artoia andereak, 1988 an, Donostian argitaratu zuena.

Olerkia iratzartzen (XIX. mendea)

Camoussarry-rekin haize berriak etorriak dira eta erromantizismoa hona heltzearekin iduri luke, Lafittek dioenaren arabera, XIX. mende horren hastapenean euskal olerkiak iratzarraldi bat hartzen duela Iparraldean.

XVIII. mendean jadanik lanean hasiak ziren olerkarietak zenbait, Robin, Monho, Ducos eta beste alha zitezkeen oraino XIX. mende hastapenean, baina belaunaldi berri bat ere agertu zen orduan, emeki emeki ezagutzen eta prezatzen ari garena.²⁰

Baziren Camoussarry apezaren garaian haren olerkari kide trebe eta eskolatuak: Adibidez Hazparne Misionesteiko Sauveur Lardapide aihertarraren paperetan aurkitu ditut nihonek Musde Diharce de Biddassouet apezaren faboretan, Antoine Michel d'Abbadie d'Arrast eta Fleury-Lécluse euskaltzale jaunen laidoetan, 1826 an idatzitako 15 bat bertso, guziz maila onekoak. Eta berehala galdatzen diot ene buruari: Nor ote zen horrelako lanaren egilea? Ala aments Zelai Biestako Diharce apeza bera? Egin ote zuen bertsogile horrek beste bertsorik? Eta horrelako langileak ba ote zuen bere heineko lagunik?²¹

Ez dakigu oraino zuzen zer ihardets galde horiei, baina badakigu bederen euskal idazle eta olerkari fama bazutela XIX. mendeko lehen hamarkadetan, Etienne Haramboure ziburutar jakintsuak (1799-1869), Martin Goihetxe (1791-1859) Urruna Hariztegiko alegilariak (Fableak edo alegiak..., 1852), Martin Hiribarren (1810-1866) Azkaine Etxeberriko olerkari oparoak (Eskaldunak, 1851; Montevideoko berriak 1853) eta J.B. Larralde (1804-1870) Hazparneko Bernat Larralde Bordaxuri bertsolariaren seme medikuak.

Orduantsu agertu ziren, Amikuzera buruz, Segalas, Jauregiberri eta Guiresse apezak²² eta Ziberoan, Topet Etxahun barkoxtarra,

(20) F. Michel, *Le Pays Basque, sa population, ses mœurs, sa littérature, et sa musique*, 1857, ELKAR argitaletxeak berrargiaratua Baionan, 1981ean, P. Lafitten aintzin-solasarekin. Ikus bereziki Poésies populaires, deitu 225 orrialdeko kapitulua.

(21) P. Charritton, *Aita Sauveur Lardapide Hazparneko aita misionestaren pape-rak*, Bilbo Euskaltzandia, IKER VI, 1992, 152. sqq.

(22) A. Hiriart, *Introduction à la langue française et à la langue basque*, Bayonne Cluzeau, 1840, ikus aintzin-solasa.

Agosti Chaho (1810-1858) atharraztarra eta J.B. Archu (1810-1881) altzurukutarra, (La Fontainaren alegia berheziak..., 1848; Uskara eta frantses Gramatika, 1852).

Baina izendatu ditugun olerkari horietarik askok, hala nola Goihe-txek, Hiribarrenek edo J.B. Larralde eta Etxahunek berak, partehartu zuten, 1853 tik hara, Antonio Abbadia Urruztoiko jaunak (1810-1897) Urrunatik abiatu zituen Euskal Besta Handietan.

Eta jarraian, karia horretara, belaunaldi berri bat atera zen, olerkari eta bertsolari gazteago batzuek, nahas mahas, osatzen zutena: hala nola, Jean Pierre Duvoisin Gazteluberri ainhoar kapitaina (1810-1891) Leon Elizanburu ortzaitar guarda pilotaria, (1816-1861); horren anaia Jean Baptiste Elizanburu saratar kapitaina (1828-1891); Gratien Adéma Zaldubi senpertar kalonjea (1828-1907), Jean Gorostazu ezpeletar apezka (1829-1868), Martin Guilbeau urrunar medikua (1839-1912), Charles Bécas Harrazpi ainhoar apezka (1847-1911), bai eta JB. Otxalde (1814-1897) eta Piarres Dibarrart (1838-1919) bertsolari ezagunak.

Nehor guti zen, duela 50 urte, Piarres Lafitten entzuleen artean, bertsogile horien kantuetarik bat edo beste ezagutzen ez zuenik, hala nola, J.B. Elizanbururen Gure Etxea edo Iragan besta biharamunean, Zaldubiren Adora dezagun edo Zazpi Euskal Herriek, Guilbeauren Xori berriketaria, Harrazpiren Santsin, Otxalderen Iruneke ferietan, edo Dibarrarten Sotoko oporra. Ez zen bada oraino ez dizkorik ez kazeterik, Urkoren edo Martikorenaren abots ederrari esker kantu horien entzuteko eta ikasteko!

Baina zerrenda luze hori hesterakoan, Piarres Lafittek aipatzen zuen bada beste olerkari ezezagun bat ere, Jose Manterola Donostiar handiaren adiskidea eta lankidea izana, Karmela antzerkiaren ontzaila, Pierre Harispe (1854-1929), Donibanen sorturik, Donostian egonik, Euskal Herritik gaztetan urrundurik eta han urrun ahantzixerik, Parise aldean, zenbait urte geroago hila eta ehortzia.²³

Prosa lanak (1789-1880)

Oleriaren ondotik hona bada prosa, laster Lafittek berak "nafarlapurtar euskalki literarioa" izendatuko duen idazkera hura, 1789tik 1880ra, XIX. mendean barna hazi eta finkatu dena.

Euskalki horren bilakaera ongi ezagutzeko, lehenik bururatu be-

(23) P. Harispe, Karmela, Donostia E.E.E. Klasikoak, 60. zk, 1992, A. Boneta & G. Aldabaldetreku-ren edizioa.

har omen zen, gure Irakaslearen arabera, Frantziako *Erreboluzione* edo *Nahasmendu* aroko —ez zen oraino *Iraultza*-rik aipu— euskal textu bilketa, Vinson-ek aspaldian hasia, baina iduriz oraino egingai dena.

Ondotik ikusteko zen, Chaho kazetariaren, Guilbeau medikuaren eta J.D.Sallaberry notariaren bitartez ezkerreko haizeek gutartean izan duten eragina, eta gehiago oraino, aita Larramendiren eta Iparragirrenen aholku edo kantuei esker etorri zaigun eskuinalderako jaugina. Ez dugu erraite beharrik lan hau ere ez dela oraino egina. Baina behin Hegoaldetik zetorkigun abertzale ideologia eskuintiarra balin bazen nagusiki, geroztik ohartuak ahal gara ezkerrealdetik ere jo digula noizbait eta nolazpait haizeak.

Dena dela, XIX. mendearen hastetik agertu ziren obrak erlijio tradizioaren haritik zihoazen: Martin Duhalde (1753-1804) uztariztar apezaren Meditazioneak, liburua, Iparraldeko apez askok erabili ohi duena, bere predikuen prestatzeko, ordukoa da (1809). Gero agertu ziren, Baionan Cluzeau baitan, 1825ean, J.B. Garat Pikasari (1773-1847) Hazparneko misionesten lehen buruzagiaren Zeruko Gakoa; hor berean 1829ean, Etienne Haramboure ziburutar aipatuaren Egun Ona; hor oraino 1838an, Jean Jauretche kanboarraren Andre dena Mariaren hilabetea, Baionan Lasserre baitan; 1856an, Martin Goihetxe urrunarraren Maiatza. Eta ber denboran eratziki behar genizkie liburu horiei, Baionako apezpikuek, Loison edo d'Astros-ek agertu zituzten nafar-lapurtarrezko katixima berriak, Oloruen atera zituzten ziberotarrezkoak. Ez zen beraz agortua Iparraldean euskarazko eliza liburuen iturria. Horien xehetasunak aurki daitezke Julien Vinsonek, Parisen Maisonneuve baitan, argitaratu zuen *Essai de Bibliographie de la Langue Basque* delakoan (1891, 1898).

Protestantek beren aldetik burua altxatu zuten, 1820an, Gaidor izeneko guardak, Leizarragaren itzulpena berrikusi-eta, Testament Berria argitaratzearekin, edo 1864ean Perlazko koliera eskaintzearekin, edo 1873an Ana Urruti andereak itzulpen batzu egitearekin eta azkenean, 1900 ean eta 1908 an, Oxforden eta Estrasburgon Leizarragaren jatorrizko lanak berrargitaratzearekin.

Katolikoek aldiz Bibliaren zati batzu itzuli zituzten: Harriet eta Dassance apez jakintsuek ebanjelioa osorik eman zutelarik lapurtarrez; Sallaberry Ibarlako notariak Jondoni Matiu ezarri zuelarik baxenabartarrez eta Inchauspe kalonjeak hura bera ziberotarrez.

Nola ez aipa orde euskaltzale horietarik zenbaitek egin beste lanak : hala nola, Maurice Harriet (1814-1904) apez haltsuarraren eus-

kal hiztegi aberatsa, oraino argitaratu gabe dagoena, nahiz Azkuek, aita Lhandek eta Lafittek berak asko baliatu duten. Nola ez mirets Emmanuel Inchauspe kalonjeak(1815-1902) egin euskal aditzaren aurkezpena eta bestalde idatzi zituen ziberotarrezko kantikak eta eliza liburuak?

Eliza gizonen eta erlijio gaiez besterik ere bazuen ordea erraiteko Piarres Lafittek, XIX. mendeko euskal literaturaren historiaz eta orozgainetik bazituen aipatzeko, Louis Lucien Bonaparte printzea(1813-1891), euskal dialektologiaren sortzailea, eta honek bildu zituen lankide guziak. Handiena ez ote da J.P. Duvoisin ainhoar kapitaina gorago aipatu duguna? Badakigu ezen bere Liburu ederra, Laborantzako Liburua²⁴ eta Baigorriko zazpi liliak deitu obra ederretarik landa eta bere artikulu, kantutegi, hiztegi argitaratu gabeez bestalde, Duvoisin kapitainak, sei urte barne (1859-1865) euskaraz ezarri zuela lehen aldikotz Biblia osoa; jarraian, Bonaparte printzeak, bere kondu, Londonen argitaratu zuena.

Beste maila batean, baina irakurle xehearentzat berdin baliagarri izan ziren, mende guzian barna Iparraldean agertu euskararen ikasteko tresna bereziak, hala nola, Euskarazko ABCD izengabea(1820), Haurtxuen lehen eskola errientik gabe, Eihartz apezarena (1828), A.Hiriarten eta J.B. Archuren gramatika elebidunak, 1840 eta 1852koak, eta Jean Pierre Dartayet apezaren (1822-1870) eskuliburu famatua, 1861 eko argitalpenaz geroz askotan berrargitaratua.

Ber denboran euskal irakurleak aurki zitzakeen irakurgai berriak, dela sukaldaritzaz, 1864ean Kozineraren liburuarekin, dela saildunen biziak, 1867 an aita Laphitzen Bi saildu heskualdunen biziarekin²⁵ edo aita Joannategiren San Benoat eta Ehun bat saildunen biziarekin, dela Euskal Herriko historiaz edo ixtorioez, Daskonagerre, Baionako notarioak 1870ean argitaratu Atheka gaitzeko oihartzunak²⁶ edo Elianburu kapitainak 1888 an ontu Piarres Adame²⁷ liburuarekin.

Azkenean Piarres Lafittek oroitarazten zigu, XIX. mende horretan

(24) J.P. Duvoisin, Laborantzako Liburua, Donostia E.E.E. Klasikoak, 3. zk, 1986, P. Altunaren edizioa.

(25) F. Laphitz, Bi saildu heskualdunen bizia, Donostia E.E.E. Klasikoak, 1. zk, 1986, Josu Pikabearen edizioa.

(26) J.B. Elissamburu, Piarres Adame, Donostia E.E.E. Klasikoak, 5. zk, 1986, Ibon Sarasolaren edizioa.

(27) J.B. Dasconaguerre, Atheka Gaitzeko Oihartzunak, Donostia E.E.E. Klasikoak, 39. zk, 1990, Ander Lakarraren edizioa.

abiatu zela Iparraldean euskal kazetaritza, jadanik askotan aipatu dugun Agosti Chahoren Ariel,²⁸ izeneko euskal ale bakarrarekin.

Eta Jean Etxeberri oztibartar apezak 1848an sortu zuen ere, 1914 arte iraun zuen Eskualdun Laborarien Adiskidea deitu lehen almanaka. Geroago agertu ziren beste almanaka xuri edo gorri batzu, eta Lafittek berak, bizi zeno, atera zuen 40 urtez, HERRIA kazetaren izen bereko *Almanaka*. Nola beraz ez zuen almanakarik aipatuko?

Aro berria (1880-?)

Bere azken kapitulua idekitzean, 1941ean, Piarres Lafittek, 1880 ezarri zuen galdera zeinuarekin, gure literatura historiaren azken epea markatzeko. Eta izatez, 1880 irian zen agertu, Sabino Aranarekin (1865-1903), euskal kultura indarberritu zuen JEL zale mugimendua, nahiz oraino nehorik ez zezakeen ikus nola itzuli beharra zen delako mugimendua.

Kontutan hartzeko da ordea —eta miresteko— noiz mintzo zen horrela gure irakaslea: 1939ko hondamenetik bi urtetara. Egia da hor aitortzen dena ere —nahiz "jakintsun" askok ez duen ikusi— Sabino Aranaren ideologiak, lehenago Larramendirenak, eta geroago ETArenek bezala, eragin handia izan zuela berehala Iparraldean.

Baina bazuen oraino beste arrazoirik Lafittek, 80ko hamarkada horren hautatzeko: Ordukotzat ezagunak baziren ere, XIX. mendeko Duvoisin, Intxauspe, Elizanburu, Zaldubi, Daskonagerre edo Laphitz-en izenak, eta haien lanak, 80ko hamarkada berri honekin plazaratu zen beste belaunaldi bat, Lafitteren aitzineko belaunaldia, berak tipitan ikusia eta miretsia zuena, Larresoroko ikastegiaren itzalean, "nafar-lapurtar" delako euskalki literario hura egituratu eta finkatu zuena.

1880an, hain zuzen, Larresoroko buruzagi izendatu zuten Arnaud Abbadie, (1843-1916), bithirindar euskaltzalea, jadanik 1877an Fedearen Propagazioneko Urtekaria abiatua zuen hura bera, eta aita Joana-tegiri sail hori utzi ondoan, 1891an, Laborantza gaiei lotu zitzaiena astero, ESQUALDUNA astekarian, kazeta hori bere esku izan zuelarik osoki Manex Hiriart-Urruti (1859-1915) seminarioko bere lankideak.²⁹

(28) Agosti Chaho, Azti-begia eta beste izkribu zenbait, Donostia E.E.E. Klasikoak, 64. zk, 1992, Patri Urkizuren edizioa.

(29) Jean Etchepare, Idazlanak, I Euskal Gaiak, P. Charrittonen edizioa, Donostia Elkar, 1984: ikus II. zatian J. Hiriart Urruty eta Arnaud Abbadie-ri buruz idatzia, 171-182. orr.

Larresoroko irakasleen taldean sartu ziren laster beste euskaltzale zenbait, hala nola, Blaise Adéma (1861-1936) Zaldubi xaharraren iloba, Hiriart-Urruti-ren ondotik, euskal astekariaren zuzendaritza hamar bat urtez ereman zuena, eta gero Jean Barbier (1875-1931) sortzez garaztarra, baina Larresoron eta Baionan egon ondoan, Senpereko erretor olerkari, eta kondalari bezala ezagutu zena: ikus "Supazter xokoan", "Piarres", eta beste.³⁰

Larresorotik ez zen urrun bizi, Haltsuko Maurice Harriet hiztegilaria; ez eta ere Kanboko erretora Laurent Diharasarri (1848-1902), politikari suharra; ez Hazparneko misionesten buruzagia, Janpiarre Arbelbide (1849-1905), bere bizpalau liburuei esker, Bokazionea (1887), Erlisioea (1890), Igandea (1895) Axular berriaren fama irabazi zuena; ez eta, maila apalagoan, Hazparneko ikastegiko buruzagia Mixel Elizanburu anaia (1826-1895).³¹

Larresoroko ikastegitik beretik atera zen bada XX. mende honen erdiraino iraun eta hazi zen Iparraldeko idazle trebeenen multzoa. Hor dira lerroan Jean Barbier erran delakoaren ondotik, Jean Etxepare-Bidgorri medikua (1877-1935),³² Buruxkak, Beribilez liburuen eta beste ehun hitzaldi eta artikuluren egilea, - Lafittek "Gure Maisua" deitu zuena; eta jarraian lau euskaltzain ezagun: Jean Elizalde Zerbitzari (1883-1961), bertsolari, kondalari eta itzultzailea; Jean Saint-Pierre Antxuberro apezpikua (1884-1951) hizlari paregabea; Jules Moulier Oxobi (1888-1958) olerkari eta alegilaria;³³ Luis Dassance inginadorea (1888-1976) Uztaritzeko auzapez eta Euskaltzaleen Biltzarreko burulehen, luzaz egona, eta bestalde euskal gaietan ikerlan frango egina: Kantu, kanta, kantore.

Azken hauek berek, elkarren adiskide minak zirenek, zuten 1921ean, beste bospasei lagunekin GURE HERRIA aldizkaria sortu eta gero 1939ko gerla ondoan berpiztu.

(30) J. Barbier, Supazter xokoan, Donostia E.E.E. Klasikoak, 16. zk, 1987, E. Valencia Tirapu-ren edizioa.

- Piarres I., Bilbo E.E.E. Klasikoak, 54. zk, 1990, Ramon Sanchezen edizioa.

(31) Michel Elissamburu, Frantziako hiru errepubliken ixtorioa laburzki, Donostia E.E.E. Klasikoak, 18. zk, 1988, G. Fraileren edizioa.

- Lehenagoko euskaldunak zer ziren, Bilbo E.E.E. Klasikoak, 58. zk, 1993, A. Treku & I. Nozabal-en edizioa.

(32) P. Charritton, Jean Etxepare mirikuaren idazlanak, 5 tomo, Donostia Elkar, 1984-1994.

(33) Jules Moulier Oxobi, Alegiak eta poemak, Donostia E.E.E. Klasikoak, 63. zk, 1992, Ainhoa Beholaren edizioa.

1914ko eta 1939ko bi gerlen artean, ESKUALDUNAREN eta GURE HERRIAREN orrialdeetan agertzen ziren bospasei izen nagusi horiez gain, aurki zitzakeen oraino Piarres Lafittek bere apezlagun anitzen izenak, hala nola, Lapurdiko Julien Hegi, Dirazar, Olhagarai, Bordarranpe, Lassalle, Domingo Zubelet eta Leon Leon, Nafarroa beheko Apestegi, Ithurbide, Othazehe, Erdozaintzi, Landetxeberri, Ziberoako Mazeris, Espil, Lanougere, Aranart eta aita Lhande, eta apezetarik lekora, Piarres Broussainen Constantin aita-semeen eta Jean Etxeparen ildotik zetozen Maurice Souberbielle, Jean Jauregiberri, Minvielle medikuen sinadurak edo Duhour, Jauregi, Erramuspe, Larralde, Etxamendi, Irabola eta Istilart, berriketari, bertsolari edo hizlarienak, bai eta ere Nafarroako Garaitik etorri Zubiri Manezandi, Irigarai Larreko eta Jose Agerre, idazle jarraikienak.³⁴

1944ean ordea, ESKUALDUNA ixildu behar izan zelarik, eskuintiar politikari amorratuenen bidetik ereman zutelakotz errekarara, Xalbat Arotzarenaren zuzendaritzapean, Jean Ybarnegaray deputatuaren adixkideek, Piarres Lafittek berak sortu zuen HERRIA.

HERRIA-ri esker, Iparraldeko tradizioaren haria ez da hautsiko, baina iraganen gara Larresorotik Uztaritzera, Hiriart-Urruti xahararren lagun eta ikasleatarik, Lafitteren lagun eta ikasleetara.

1941ean bada, HERRIA sortu baino hiru urte lehenago, lau mendeetako euskal literaturaren historia orrialde batez laburbildu aitzin, aipamen bat eskaintzen die Piarres Lafittek, Larresorotik urrun, Zibero aldean eta kazetaritzatik bazter, egin diren antzerki lan batzuei: 1886 eko Harispen Karmela-ren ondotik, hor baitira alabaina, Jean Ithurry apezaren Napoleon eta Klement Andurain mauletarraren (1878-1916) Uskaldunak Ibanetan pastoralak (?); Etienne Decrept Baionesaren (1868-1938) Maitena eta Semetxia operak; Fabien Hastoy, Ohitx, andere Jauregiberri, andere Hillau, andere Ariztia, Zaldunbide, Harostegi, Leon, Zerbitzari, J.B. Etxeberri, Larzabal-en "komediak".

Eta berrogei urteetara heltzearekin ikusia eta ikasia zuenari azken so bat eman ondoan, Piarres Lafitte gure irakasleak iragarri zuen, haren iduriko, euskal literatura ume sortu berria bezala zegoela, eta belaunaldi berriek bide berrietan barna, eremanen zuketela aintzina. Ez ote zuen berak asmatua zenbait urte lehenago AINTZINA izeneko al-

(34) Enrique Zubiri Manezaundi, Artikulu bilduma, Bilbo E.E.E., Klasikoak, 41. zk, 1990, Rosa Miren Pagolaren edizioa eta sorta berean Fermin Irigarai Larrekoren bi tomo, 61. zk, eta 62. Nafarroatik lehena eta Lekukotasuna bigarrena deituak 1992ko Inaki Caminoren edizioan.

dizkaria, orduan zuzendariaren arabera "egun argiagoen aiduru" omen zegoena.³⁵

Bide berrietan barna.

Eta gaurregun, 50 urteen buruan, galdatzen bagenio Piarres Lafitte(1901-1985) gure irakasle zenari, nola ikusten dituen gain hartarik euskal literaturak mende erdi honetan Iparraldean egin urratsak, uste dut ihardets liezagukeela, 1981ean, Uztaritzeko herrikoetxean, Euskaltzainburuari ihardetsi zion bezalatsu.

Aita Villasantek erran ziolarik orduan: "Zuk Lafitte, Broussain, Barbier, Hiriart-Urruty, Etxepare medikua, Oxobi, Zerbitzari, Saint-Pierren-gandik argi zuzia hartu zenuen, eta bizirik atxiki, eta hurrengo belau-naldiari pasatu".

Lafittek berak erantzun zion gogoratzuz lehenik Uztaritzen berean euskaldungoan bera sustatu zuten euskalzaleak: Blaise Adéma, Michel Iriart, Blazy, hiruak jarraian herri horretan erretor izanik zenduak. Gero honela erran zuen: "Laikoetan nola ez izenda Luis Dassance euskalzale buru famatua, Souberbielle miriku eta juje bi anaiak? Gazteagoetan ezin ahantz dezazket Uztaritzen AINTZINA kazeta sortu ginuen urtetako lagun suharrak: Amozain, Jean Dubosq, Labéguerie bi anaiak eta abar. Berrogoitahamabortz urte huntan bainago Uztaritzeko Semenarionan, hor ere ukan ditut laguntzale ederrak: Mathieu (apezpikua), Garat, Aranart, Lassalle, Leon Pochelu, Bidondo, Pierre Narbaitz, Paul Etxemendi, Enaut Lamarque eta Bascans".

Adiskide horien guzien izenak gogoratu-eta, irakasle xaharrak, hainbeste aldiz besteen liburuentzat egina zuen bezala, berari Euskaltzaindiak omenaldi gisa, egun horretan eskaini IKER II, liburu gotor eta aberatsaren labur bilduma egin zuen, horko idatzi eder eta jakitate ekarleen unibertsitate kategoria miretsiz eta haien egileak eskertuz: "Aintzinamendu handi bat salatzen dute, zioen, eta euskal ikasgoak goiti ari direlako seinale sustatzaile bat da".

Eta gero, "Aita Lafittek" —orduan erraiten genion bezala— bere bihotzeko atsegin betea salatu zuen, euskalari gazte multzo berri bat heldu, kar berriz, begi berriz, lan-molde berriz, mintzaiaren ikertzera,

(35) Bi agertaldi izan ditu Aintzina deitu aldizkariak, lehena P. Lafittek berak kudeaturik, 1934etik 1937ra, eta bigarrena P. Lafitten baimenarekin, haren izanak ginen lagun batzuek, Jakes eta Markos Légassen laguntzarekin, bi urte eskasez, 1942tik 1944ra eraman genuena.

ez gaingiroki, bainan sakonki eta zabalki, ikusten zuelakotz, ez bakarrik IKERII liburua irakurtzean, baina berdin tesi edo gramatika txosten batzu gogoratzean, egileak izan zitezen gizon ala emazte eta bururatu zuen honela: "Ondokoak hor ikusten ditut, hasi nuen euskal ildoari lotuak! Heiek iduri zait bururatuko dutela euskal kulturaren salbamendua. Gora gazteak! Halabiz!".³⁶

Hitz horiek konparatuz berrogoi urte lehenago gizon berak Baionako Euskal museoan erraten zizkigunei, iduri luke mende erdi honetan gauzak ez direla hanbat aldatu, euskal literaturak aintzina ereman duela bere bidea Iparraldean eta 1941eko egunetan atxikitzen zuen fidantzia berarekin ikus zitekeela literatura horren geroa 1981ean: aipatu ditugun aita Villasante- ren hitzak berak lekuko.

Bizkitartean 1981 geroztik hamarkada on bat iragan zaigu eta Lafitten lankide eta ikasle batzuei esker HERRIA-k berak irauten balin badu ere oraino, Emile Larre, Jean Haritschelhar, J.B. Dirazar, Bernat Goiti eta beste zenbaiti esker, ez dugu zeren ahantz aintzineko laguntzaile haietarik asko galdu duela euskal astekariak, hala nola: Etien Salaberri So-egilea (+1981), Piarres Narbaitz Arradoi (+1984), Manex Erdozaintzi (+1984), Piarres Larzabal Kostatarra (+1988), Jean Hiriart-Urruti (+1991), Janpiarre Iraxet P. Iparla (+1991), Pol Giltzu (+1993).

Gainera belaunaldi horrek berak edo gazteagoak sortu edo berpiztu zuen euskal aldizkari asko itzali zaigu: AINTZINA bera lehenik, IGELA gero, GURE HERRIA geroago, MENDE BERRI, OTOIZLARI, ETCHEA, GAZTE eta haurren PAN-PIN. Egia erran, apezgaitegietan zeuden euskal idazleen iturriak agortu direla badirudi, eta ikastoletako berriak ez oraino aski indartu.

HERRIA-z bestalde, badugu halere, 1982az geroz noizean behin, MAIATZ aldizkarian agertzen diren sinadura berri batzuen ezagutzeko parada, Luzien Etxezaharreta, Mayi Pelot, Jon Casenave, Itxaro Borda, Henrieta Aire, Elena Phagaburu, Piarres Aintziart, Xan Irigarai, Agustin Zamora-ren olerki, ipuin eta saioei esker.

Berrikitan, Euskal Herri osorako Uztaritzetik abiatu zaigu, zenbait tek gogoan dugun PAN-PIN gogoratuz, umeen hilabetekaria, XIRRIX-TA. Agian luzarako!

Azkenean aitor dezagun, gero ta gehiago egiaztatzen dugula, 1941ean jadanik Piarres Lafittek egiten zuen ohar garrantzitsua: hots,

(36) Piarres Lafitte-ri omenaldia, Euskera XXVIII, Bilbo, 1983, 371-383. orr.

ez duela beharrik Bidasoak mugatzen euskal literaturaren alorra: Gu alabaina Euskal Herri osoaren 5etarik 1, ginen orduan Iparraldekoak. Gaur berriz badakigu nola aldatu zaizkigun zenbaki horiek.

Hegoaldean gainera, euskara sartua da aspaldian hemen Iparraldean oraino hunki ere ez dituen alorretan: Ikus adibidez Lafittek bere 81eko hitzaldian goraiatzuten zituen euskal tesi eta ikerlanak, eta ohar ez dela orainokoan frantses unibertsitatean tesia bihi bat euskaraz aurkeztu ahal izan, ez zientzietan ez letretan. Beti frantsesez ari gara hemen euskal kultura lantzen, aspaldiko eskema zaharkituetarik ezin ateraz eta "frantsesezko euskal kulturaren" kontraesana nehondik ezin gaindituz.

Ez gaitzen harri beraz Iparraldeko euskal irakurle eta idazle gehienok, Bidasoaz haraindiari so balin bagaude, gero ta gehiago, eta Hegoaldeko egunkari, aldizkari, eta argitaldarekin lan egiteko ohitura hartzen balin badugu. Ez dugu horregatik geureari uko egiten, bai baitute Hegoaldekoek ere gure eta gurearen beharra. Eta hori berek badakite. Agian guziek onartuko dugu, guziek elkar lagunduz eta aberastuz ibiltzea beste aterabiderik ez dugula!